

DOKTORI (PHD) ÉRTEKEZÉS TÉZISEI

Osztroluczky Sarolta

„Veszem a szót...”

József Attila-interpretációk

Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar

Irodalomtudományi Doktori Iskola

Általános irodalomtudomány Doktori Program

Budapest

2011

A feladat körülhatárolása – a disszertáció kérdés-felvetése

Az értekezés címében szereplő idézettöredék egy Gyömrői Edittel készített interjúból származik, melyben az analitikusnő egykori páciense, József Attila szavait idézi fel, hogy megvilágítsa a költő nyelvhez, szavakhoz való viszonyát: „Veszem a szót, földobom a levegőbe, ott szétesik és újra megfogom, és akkor valami más.”¹

Ha e metaforikus mondatot a kortársak visszaemlékezéseiből kirajzolódó József Attila-kép felől olvassuk, akkor a szóval végzett „bűvészműtárgy” nyomán a nyelvvel, az anyanyelv szavaival szívesen és eredeti módon játszó költő alakja elevenedik meg. Ha ezzel szemben tömör *ars poéticaként* fogjuk fel, akkor a „varázslat”, melynek során a szó új közegén keresztüljutva „mássá”, vagyis korábban „nem meglévő” szóvá alakul, József Attila költészetbölcseletének olyan kulcsfogalmait is megidézheti, mint a *keletkező szó*² vagy a *névvárázs*³ elmélete. Ezekén túl, s a disszertáció szempontjából ez az olvasat a lehangsúlyosabb, a dologként elgondolt „széteső”, „megfogható” és e folyamat részeként „mássá” váló szó metaforája olyan,

¹ VEZÉR Erzsébet, *Megőrzött öreg hangok. Válogatott interjúk*, vál., szerk. EÖRSI István–MARÓTI István, Budapest, PIM, 2004, 183. (kiem. O. S.)

² Vö. József Attila *összes művei* III. *Cikkek, tanulmányok, vázlatok*, s. a. r. SZABOLCSI Miklós, Budapest, Akadémiai, 1958. (JAÖM III), 94-95.

³ Vö. JÓZSEF Attila, *Ady-vízió = Uő, Tanulmányok és cikkek (1923-1930). Szövegek*, közléteszi HORVÁTH Iván vezetésével BARTA András és mások, Budapest, Osiris, 1995, 168.

József Attilának főként a kései költészetére jellemző poétikai eljárás módokra vagy retorikai működés módokra irányíthatja rá a figyelmünket, melyeket röviden a paronomáziás, illetve az anagrammatikus és hipogrammatikus funkció versen belüli relevánsná, illetve dominánsná válásaként azonosíthatunk. Ezek az alakzatok azonban – konvencionális stilisztikai besorolásuknak ellentmondva – nem szójátékként, a versbeszéd egységét szétvető hatásfunkcióként épülnek be az itt tárgyalt költeményekbe, hanem a szövegek olyan retorikai teljesítményeként, amely a jelölők materialitásából adódó „morajt”, az irodalmi „zaj” effektusait a ritmus értelemképző rendje révén szemantizálhatóvá teszi, „információba” fordítja át.

A szó dologszerűségét középpontba helyező nyelvszemlélet az életmű avantgard korszakától kezdve az érett műveken át egészen a kései költészetig a versbeli értelemlehetőségek kiépülését alapvetően befolyásoló tényező maradt József Attila lírájában. Az anagramma és a paronomázia alakzatának a költő 1930-as években írt költeményeiben játszott fontos szerepére a recepció korábban olyan kanonikus, „nagy” versek kapcsán mutatott rá, mint a *Téli éjszaka*, az *Eszmélet*, a *Rejtelmek*, a *Tudod, hogy nincs bocsánat*, a *Költőnk és kora*, a [*Szól a szája szólítatlan...*] vagy a [*Talán eltűnök hirtelen...*]. Bekapcsolódva ebbe az ezredforduló táján induló, József Attila verseit az említett alakzatok felől újragondoló irodalomtudományi diskurzusba, disszertációmban az életmű hét olyan darabján vizsgálom a materiális nyelvi működés módjait a metaforikus jelentéssel és a szemantikai relevanciával bíró versritmussal való összjátékát, melyek többségének a József Attila-kutatás

ez idáig nem tulajdonított nagy jelentőséget, jóllehet e versek egymással is szoros motivikus kapcsolatban állnak, sőt poétikai értelemben vett verscsoportot alkotnak.

A József Attila-i ritmus-fogalom mint értelemteremtő alapelv két szempontból is központi szerepet játszik a disszertáció verselemzéseiben. Egyfelől azért, mert József Attila poétikai koncepciója szerint a vers nem pusztán zene, de „értelmes zenei szöveg”, melynek „valódi zenéjét minden esetben” a hangsúlyos és időmértékes verselés „ölelkezése teszi”.⁴ Ez a fajta „ölelkezés” (két kivétellel) a dolgozatban szereplő versek többségében megvalósul, ami önmagában ugyan még nem záloga az „értelmes zeneiségnek”, vagyis a versek ritmikai szempontú értelmezhetőségének. Ehhez ugyanis az kell, hogy a mű ritmusa – József Attila szavaival – „ellentétet” hozzon az „értelem tudomására”.⁵ Noha József Attila költészetbölcseletében nem beszél a ritmustörés jelenségéről, a „valóságos” és a „képrázat-féle” ritmus megkülönböztetések⁶ – meglátásom szerint – a valós ritmus és az absztrakt metrum differenciájára utalhat, vagyis arra a tényre, hogy a vers tényleges ritmusa többnyire eltér a maga által kijelölt, elvont, szabályszerű versmértéktől. Amennyiben mégsem tér el attól, ha tehát egy vers maradéktalanul realizálja saját „képletszerű” ritmuselvét, az csak „képrázatféle”, nem igazi ritmus lehet. Ennek értelmében a versek aritmikus

⁴ Vö. *József Attila összes művei* III. *Cikkek, tanulmányok, vázlatok*, s. a. r. SZABOLCSI Miklós, Budapest, Akadémiai, 1958. (*JAÖM* III), 272.

⁵ Vö. *JAÖM* III, 97.

⁶ *Uo.*

kitérőit olyan apellatív gesztusnak tekintettem, amely révén a szöveg „ellentétet hoz az értelem tudomására”, s a ritmikai anomália által kijelölt szöveghely szemantikai státuszra tesz szert. A mértéktől való eltérés az ütemhangsúlyos versek esetében leginkább a ritmus és a szintaxis feszültségeként, határaik egybe nem eséseként, míg az időmértékes verseknél az uralkodó verslábbal ellentétes lejtésirányú ritmikai egységek versbe kerüléseként realizálható. A ritmustörések szemantizálhatóságának éppen ezért a hangsúlyos és időmértékes verselés „ölelkezését” mutató szimultán ritmusú vers lehet a legváltozatosabb terepe.

A ritmus értelemalapító szerepe azonban József Attilánál nemcsak a hangzás nyomatékán vagy időértékén nyugvó kétféle versrendszerben juthat érvényre, de egy harmadik, sajátosan magyar hangzástényező ritmikai alapelvvé tétele révén is. A versek palato-veláris, a magas-mély hangrendű szavak, illetve sorvégek szabályos váltakoztatásán alapuló „hangszerelése” [*A hullámok lágy táncá...*]-ban nemcsak a rímekre, de minden sorra, s ennek révén a versszakokra, illetve a versszöveg egészére kiterjed, s ezáltal a vers értelmezésének meghatározó instanciájává válik.

Szemlélet és módszer

A disszertációban szereplő ana- és hipogramma fogalmait Ferdinand de Saussure elmélete alapján használom, aki a különböző görög, latin és ógermán költői szövegeken végzett vizsgálatait (1906-1909) során egy olyan ana-grammatikus jelenségre figyelt fel, amely eltérően a

klasszikus retorikák anagramma-definíciójától, nem elszigetelt betűk átcsoportosításából, hanem az egy fonémánál, illetve grafémánál nagyobb terjedelmű jeltörédek (difónok, trifónok, illetve polifónok) viszonylag szűk terjedelmi határok közé összpontosult ismétlődéseiből vezethető le.⁷ A legjelentősebbnek tartott, hipogrammanak nevezett figura lényege, hogy egy, a költői szöveg megértése szempontjából fontos ún. „szótémát” (*mot-thème*), illetve (tulajdon)nevet az alkotóelemeit képező difónikus vagy polifónikus szekvencia-kapcsolatoknak a „poétikus beszéd” folyamába való többszöri beépülése révén, mintegy a „szavak alatt” történő megismétlése által hangsúlyoz. A többéves kutatás és szisztematikus szövegelemzés ellenére Saussure-nek azzal a felismeréssel kellett szembesülnie, hogy bár rengeteg „bizonyítékot” talált az anagrammák létezésére, alapvető elméleti kérdései megválaszolatlanok maradtak. Ez volt az oka, hogy vizsgálódásaival egy idő után felhagyott, jóllehet az általa leírt jelenségben nem pusztán retorikai figurát, hanem az indoeurópai költészet alapelvét vélte felfedezni, így megállapításai általában a költői nyelv működésmódját érintették.

Ugyancsak e működésmód meghatározása volt a célja mintegy ötven évvel később Roman Jakobson *Nyelvészet és poétika* című, nagy hatású tanulmányának, melyben egy másik alakzat, a paronomázia vált a

⁷ A Saussure anagramma-elméletét tartalmazó jegyzetfüzetek egy részét Jean Starobinski adta ki 1971-ben *Les mots sous les mots: les anagrammes de Ferdinand de Saussure* címmel. A dolgozatban a mű alábbi német fordítására hivatkozom: Jean STAROBINSKI, *Wörter unter Wörtern. Die Anagramme von Ferdinand de Saussure*, ford. H. BEESE, Frankfurt–Berlin–Wien, Ullstein, 1980.

költőiségként (is) értett poétikai funkció kiemelt interpretánsává. „Egy szekvenciában – írja Jakobson –, amelyben a hasonlóság az érintkezés fölé van rendelve, két egymáshoz közeli hasonló fonémásor paronomáziás funkciót tölthet be. A hangzásban hasonló szavak a jelentésben is közelednek egymáshoz.”⁸

Az anagramma és a paronomázia alakzatai mint betű-, illetve hangkapcsolat-ismétlődések, a rímhez hasonló, de – fenomenalizálhatóságuk tekintetében – annál „rejtettebb” módon alapozzák meg a versbeli metaforizáció folyamatát. A hangformai és anagrammatikus egymásra-vonatkozathatóság, a hangidom mentén történő jelentésátvitel, mely elsődlegesen a vers egyes szavai vagy szókapcsolatai között teremt metaforikus viszonyt, az elemzésre választott versekben szöveggé bomlik ki, s az interpretációk során egy komplexebb értelemösszefüggés, az autoreferens és a metapoétikai olvasat fundamentumává válik. E metaforikus expanzió lehetősége az *ihlet*, a *keletkező szó* és a *névvarázs* József Attila-i konceptusaiban gyökerezik, melyekre a dolgozat részletesebben is kitér, s amelyek a versekkel egymást kölcsönösen megvilágító, értelmezői viszonyba lépnek.

⁸ Roman JAKOBSON, *Nyelvészet és poétika* = Uő, *Hang-jel-vers*, szerk. FÓNAGY Iván–SZÉPE György, Budapest, Gondolat, 1972, 263.

A disszertáció tagolódása, főbb tézisei

Az elemzésre kerülő versek e viszonyok mentén három fejezetbe rendeződnek, melyeknek címei az autoreferens, míg az egyes elemzéseket tartalmazó alfejezetek idézet-címei a metapoétikai olvasat lehetőségére utalnak metaforikusan.

Az „Álom” című első fejezet két versének álomtextusként való olvasását a szövegek metaforikáján (*Háló*), illetve a költői intención (*Ritkás erdő alatt*) kívül nyelvi, főként paronomáziás összefüggések motiválják. Az első versben a *háló* metaforikus képe, amely a második versszakból kezdve egyesíti magában a halászhálókat, illetve az idegrendszer neuronhálózatának képzeteit, a harmadik versszakban, a *hálóm-álmot-látom* paronomasztikus és anagrammatikus figurációja révén az álom(szó) mint nyelvi jelölőháló jelentéstartományával bővül. A *Ritkás erdő alatt* elemzése során a vers végi „kifesző jegyek” szókapcsolata metapoétikai utalásként válik olvashatóvá, amely a József Attila költészetbölcseletéből ismert „keletkező szó” fogalmát értelmezi újra.

Az „Emlék” című fejezetben szereplő versek ([*A hullámok lágy tánca...*], [*Könnyű emlékek...*]) önreferens értelmezését az motiválja, hogy az emlékezés aktusa, amely a lírai énben az emlékképek fokozatos érzékviválása útján, időben zajlik le, egyidejűleg a szöveg terében is végbemegy az egymásra, illetve a szöveg kulcsszavára anagrammatikusan „emlékező” szójelek révén.

Az „Én” című fejezetet nyitó *Magány* lírai szubjektuma a megszólított másikkal való kölcsönviszonyban, retorikailag az aposztrophé, a chiazmus és a hipogramma összjátékában létesül, míg a [*Már régesrég...*] beszélője magát a tudat és a tudattalan határán egzisztáló „kétéltűként” határozza meg. A József Attila-interpretációk sorát *Az árnyékok...* című kései vers zárja, mely magába gyűjti a másik hat vers főbb motívumait, s a „megbonthatatlan rend”, illetve a *kéj* szó ritmikusan rendezett fónikus metaforizációja révén az autoreferens és a metapoétikai olvasatra egyaránt felhív.

A „Hatás” címet viselő, utolsó fejezet Parti Nagy Lajos *Dallszöveg* és Kovács András Ferenc *J. A. szonettje* című versének elemzése révén a József Attila-i ritmikai és retorikai hagyomány szövegközi továbbélését mutatja be.

Publikációk a disszertáció témaköréből

„Egy kis játékot én is érdemelnék...” *Fónikus harmónia és anagrammatikus jelenségek József Attila néhány kései versében* = „száz év magány”. *József Attila-tanulmányok*, szerk. BARTÁK Balázs–Antonio SCIACOVELLI, Szombathely, Savaria UP, 2005, 184-196.

A saját magá(ny)ról beszélő szöveg. Az én-konstrukció retorikája: aposztrophé, chiazmus, anagrammatika és paronímia József Attila Magány című versében = *Vers-ritmus-szubjektum. Műértelmezések a XX. századi magyar líra köréből*, szerk. HORVÁTH Kornélia–SZITÁR Katalin, Budapest, Kijárat, 2005, 278-299.

BÓKAY Antal: *József Attila poétikái*, *Irodalomtörténet* 2005/4., 432-435.

„Veszem a szót...” *Anagrammatikus és paronomasztikus jelenségek József Attila két versében* = *Mozgásban. Irodalomtudományi PhD-konferencia elméleti irányvonalokról, kihívásokról és lehetőségekről*, szerk. BODROGI Ferenc Máté–MIKLÓS Eszter Gerda, Debrecen, Kossuth UP, 2008, 104-119.

„...a zene mögött zug az örök erdő”. *József Attila*: [A hullámok lágy tánca...], Partitúra 2009/2., 53-78.

József Attila válogatott versei, vál., jegyz. OSZTROLUCZKY Sarolta, Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 2009.

A dallam és a szöveg-én. József Attila-intertextusok Parti Nagy Lajos Dallszöveg és Kovács András Ferenc J. A. szonettje című versében = Ritmikai és retorikai tradíció a kortárs magyar lírában, szerk. HORVÁTH Kornélia–ÉRFALVY Lívia–BOROS Oszkár, Budapest, Ráció, 2011, 114-127.